

Liliya Pytlovana

Ukraiński Uniwersytet Katolicki, Lwów, Ukraina

EPIDEMIE CHOLERY XIX W. W REPREZENTOWANIU BRYTYJSKIEGO CZASOPISMA „PUNCH”

Legendarne czasopismo satyryczne „Punch” od początku swego istnienia stało się wybitnym zjawiskiem społeczno-kulturowym na brytyjskim rynku prasowym. Edycje ukazywały się co tydzień z krótką przerwą od 1841 do 2002 r. Tygodnik został założony przez Henry Mayhew (1812–1887), znanego dziennikarza, socjologa, dramaturga i malarza, oraz ilustratora Ebenezera Landellsa (1808–1860). Pierwszym redaktorem był Mark Lemon (1809–1870). Początkowo czasopismo nazywało się „The London Charivari”, idąc w ślady francuskiego pisma satyrycznego o tej samej nazwie „Le Charivari” (1832–1937), które było entuzjastycznie czytane przez Mayhew. Wkrótce jednak autorzy zdecydowali się zmienić tytuł na „Punch”, od imienia bohatera z angielskiego lalkarstwa ludowego. W XIX w. humor i satyra „Puncha” stały się integralną częścią brytyjskiego dyskursu publicznego. Były ostre, przykry, ale zawsze trafne, a pismo zachowywało pewien poziom kultury prezentacji materiału, co przyczyniało się do jego niesłabnącej popularności.

W pierwszych latach istnienia pisma jego oblicze i kierunek determinowały przekonania polityczne założycieli i ich poglądy na sytuację społeczną w Wielkiej Brytanii. Szczególną rolę odegrał tu G. Mayhew. W tym czasie był już znany ze swoich artykułów w gazecie londyńskiej „The Morning Chronicle” (1769–1862). Jego seria artykułów z 1851 r. została

opublikowana w osobnym trzyltomowym wydaniu „London Labour and the London Poor”. W pracy wyeksponowane zostały wyniki badań autora, który przez całe lata 40. XIX w. dokumentował stan życia klasy robotniczej w stolicy. Mayhew z wielką skrupulatnością opisywał zawody, poziom dochodów, zwyczaje i wierzenia religijne, jak również tryb życia niższych klas społecznych w Londynie. Ta fundamentalna książka jest wciąż cennym, a czasem jedynym źródłem do naświetlenia nieatrakcyjnych aspektów społeczeństwa wiktoriańskiego połowy XIX w.

Z równym zapałem Mayhew zabrał się do pracy nad „Punchem”. Początkowo wydanie bardzo radykalnie odnosiło się do problemów społecznych, szczególnie uwagę poświęcając ruchowi chartystowskiemu w Anglii i wydarzeniom 1848 r. w Europie. Znamiennym tego przykładem jest opublikowanie w 1843 r. wiersza Thomasa Hooda (1799–1845) *Pieśń o koszuli* (*The Song of the Shirt*), który opisując ciężkie życie angielskich szwaczek, zapoczątkował cały ruch przeciwko wyzyskowi kobiecej siły roboczej. Umiejętność wychwycenia niuansów epoki staje się jednym z czynników długowieczności „Puncha”. Po kilku dekadach ostrość satyry i krytyki nieco osłabła, a w latach 80. XIX w. pismo stało się umiarkowanym głosem klasy średniej i obrońcą interesów Imperium Brytyjskiego¹.

Radykalna orientacja społeczna „Puncha” w pierwszych dekadach jego istnienia może tłumaczyć żywe zainteresowanie magazynu kwestiami choroby, zdrowia i medycyny. Tematy te były istotne dla jego wydawców, ponieważ były ściśle związane z kwestiami sprawiedliwości społecznej, życia i dobrobytu ogółu społeczeństwa oraz reform dla dobra większości.

Po drugie, choć „Punch” był przede wszystkim wydawnictwem satyrycznym, odegrał również istotną rolę w popularyzacji teorii naukowych wśród szerokiej publiczności, gdyż zawsze starał się zachować równowagę między materiałem rozrywkowym a tekstami stymulującymi intelektualnie². Formuła ta okazała się optymalna, a pismo przeżyło wszystkich

¹ Л.Ю. Питльована, *Історія британського часопису «Панч» (1841–2002): феномен популярності*, „Військово-науковий вісник” 2014, nr 21, s. 236–238.

² R. Noakes, *Punch and comic journalism in Mid-Victorian Britain*, [w:] G. Cantor, G. Dawson, G. Gooday, R. Noakes, S. Shuttleworth, J.R. Topham, *Science in the nineteenth-century periodical: reading the magazine of nature*, Cambridge 2004, s. 91.

swoich konkurentów w dziedzinie humorystycznego dziennikarstwa. Czytelnicy stawali się coraz bardziej wymagający w stosunku do jakości mediów drukowanych i byli zainteresowani zarówno materiałami literackimi, jak i obrazami graficznymi.

Swoistym fenomenem może być sposób, w jaki retoryka „Puncha” łączyła werbalne i wizualne metody perswazji oraz konstruowania wiedzy czytelników z zakresu nauk przyrodniczych, pomagając naukowcom przekonać opinię publiczną o słuszności ich twierdzeń i teorii naukowych. Również sami uczeni często wykorzystywali odpowiednie karykatury w pismach satyrycznych w swoich własnych strategiach retorycznych. Tym sposobem „Punch” brał czynny udział w kształtowaniu dyskursu naukowego akademików, jak również odpowiadającego mu dyskursu na poziomie masowego czytelnika³.

Czasopismo interesowało się głównie kwestiami naukowymi, które były najbardziej popularne lub istotne dla czytelników. Zagadnienia medyczne i technologiczne dominowały w „Punchu”. Do najczęstszych tematów dyskusji należały słuszne lub niesłuszne działania przedstawicieli zawodów medycznych (lekarzy, pielęgniarek lub znachorów), nowe ustawodawstwo medyczne, nowe lekarstwa i nowoczesne metody leczenia, zdrowie publiczne, kwestie sanitarne i chorobowe, koleje i maszyny parowe (zwłaszcza jako przyczyny wypadków i zniszczeń środowiska), nowa technika wojskowa, telegraf elektryczny, nowe imponujące konstrukcje inżynierskie, pomysłowe i przebiegłe wynalazki naukowców itp.⁴

Po trzecie, reakcja redakcji była często sprowokowana zaostreniem sytuacji epidemiologicznej lub sanitarnej w Londynie lub w całym kraju.

Temat chorób i epidemii w historii Wielkiej Brytanii można odnaleźć w formacie tradycyjnych, cotygodniowych, dużych, całostronicowych karykatur, które od lat 40. XIX w. stały się nie tylko fizycznie, ale i symbolicznie w centrum publicznej tożsamości tygodnika. Wywierały one niezwykły wpływ na czytelników, a niektóre rysunki tak silnie oddziaływały na świadomość społeczną, że przedstawione na onych wydarzenia lub

³ Ibidem, s. 122.

⁴ Ibidem, s. 107.

problemy pozostawały z onymi związane lub przez onych obramowane przez kolejne lata, a nawet dziesięciolecia⁵. Tematy te poruszane były również w drobnych karykaturach, felietonach, szkicach i opowiadaniach.

W karykaturach tygodnika można prześledzić refleksje artystów na temat wszystkich epidemii, które dotknęły Wielką Brytanię. Jedną z największych grup stanowią karykatury dotyczące epidemii cholery i związanych z nią tematów sanitarnych, zaopatrzenia w wodę, warunków socjalno-bytowych ludności itp. Nie jest to przypadek, gdyż cholera stała się swoistą „plagą” XIX w.

Cholera jest ostrą chorobą biegunkową wywoływaną przez bakterię *Vibrio cholerae* po spożyciu skażonej żywności lub wody. Bakteria rozprzestrzenia się drogą fekalno-oralną w wyniku skażenia wody i żywności ściekami i fekaliami. Ten pośredni sposób przenoszenia od dawna utrudnia zrozumienie mechanizmu, za pomocą którego choroba się rozprzestrzenia. Objawy występują w ciągu dwunastu godzin do pięciu dni. Choroba dotyka zarówno dzieci, jak i dorosłych i może prowadzić do śmierci w ciągu kilku godzin, jeśli nie jest leczona. Cholera stanowiła i nadal stanowi globalne zagrożenie dla zdrowia publicznego i jest jednym ze wskaźników nierówności społecznej i braku rozwoju społecznego.

Chociaż doniesienia o chorobie pojawiały się od czasów starożytnych, to dopiero w XIX w., wraz z rozwojem połączeń transportowych, cholera stała się pandemią. Na początku wieku cholera rozprzestrzeniła się na cały świat ze swojego pierwotnego ogniska w delcie Gangesu w Indiach. Istnieje przypuszczenie, że przekształcenie infekcji z zoonotycznej w epidemiologiczną, czyli przenoszoną z człowieka na człowieka, nastąpiło w 1817 r. Katastrofalna erupcja indonezyjskiego wulkanu Tambora w 1815 r. doprowadziła do globalnej zmiany klimatu, która spowodowała zjawisko „roku bez lata” z ekstremalnie niskimi temperaturami w Europie Zachodniej, słabymi zbiorami, a w konsekwencji kłęską głodu. Wywołała ona również zmiany w populacji planktonu, w którym rozmnaża się bakteria

⁵ P. Leary, *The Punch Brotherhood: table talk and print culture in mid-Victorian London*, London 2010, s. 35–36.

Vibrio cholerae, mutując z bakterii przetwarzającej chitynę martwych skorupiaków w wodach Oceanu Indyjskiego i rzek indyjskich do szczepu, który może przetrwać w organizmie człowieka i zakażać wszystko wokół poprzez wydzielinę.

Podboje kolonialne, handel i industrializacja przyczyniły się do aktywnego przepływu ludzi i towarów na całym świecie, ale także do rozprzestrzeniania się bakterii chorobotwórczych w Europie i Ameryce Północnej. W konsekwencji doszło do siedmiu pandemii, które pochłonęły życie milionów ludzi na wszystkich kontynentach.

Pierwsza pandemia z lat 1817–1824 rozpoczęła się w Kalkucie w Indiach (cholera od dawna była endemiczna w Bengalu) i ogarnęła rozległe terytorium Azji Południowej i Południowo-Wschodniej, Bliski i Środkowy Wschód, wyspy Mauritius i Zanzibar. Od perskich kupców cholera dotarła do rosyjskiego Astrachania przez Morze Kaspijskie. Władze miasta, nie rozumiejąc do końca natury choroby, wprowadziły ścisłą kwarantannę, zapobiegając w ten sposób rozprzestrzenianiu się infekcji na resztę imperium. Co ciekawe, spośród ośmiu wtargnięć cholera czterokrotnie wkraczała do Rosji od południa. Astrachań, ze swoim rybołówstwem i masami ubogiej ludności żyjącej w bardzo złych warunkach sanitarnych, był zawsze otwartymi drzwiami, a Wołga służyła jako szeroka droga dla postępu choroby⁶.

Pandemia nie dotknęła ludności Europy, z wyjątkiem brytyjskich żołnierzy kolonialnych w Indiach (zmarło 764 z 11 500). Sami Hindusi przypisywali rozprzestrzenianie się cholery na subkontynencie wzmożonym rządów brytyjskim, podczas gdy Europejczycy uważali, że stracili swoich żołnierzy z powodu brudu i nieczystości Hindusów, którzy przynieśli chorobę do brytyjskich obozów wojskowych.

Ważną konsekwencją pierwszej pandemii było uświadomienie sobie związku między cholerą a ubóstwem w Indiach. Kiedy kolejne pandemie dotarły do Europy, pytanie o to czy biedni sami sprowadzili na siebie cholere przez swoje nieodpowiedzialne zachowanie, czy też sam stan

⁶ К.Г. Васильев, А.Е. Сегал, *История эпидемий в России*, Москва 1960, s. 249.

ubóstwa sprawił, że cholera stała się nieunikniona, stało się głównym tematem dyskursu publicznego⁷.

Pierwsza pandemia wywołała również nastroje ksenofobiczne w Europie, które objęły wszystkich Azjatów, ale szczególnie tych z Hindustanu, była źródłem powstania i utrzymywania się silnych uprzedzeń wobec Hindusów, ich sposobu życia oraz kultury indyjskiej. Wraz z nią zakończył się również złoty wiek tolerancji dla indyjskich tradycji medycznych i sposobów leczenia chorób w Indiach Brytyjskich⁸.

Cholera była chorobą niezwykle polityczną, środowiskiem, w którym krzyżowały się epidemiologia i imperium. Zagroziła ona podstawom brytyjskiego panowania w Indiach i stała się krytycznym punktem interakcji między państwem kolonialnym a społeczeństwem rdzennym. W innych częściach świata pojawienie się cholery było w stanie wyraźnie pokazać podziały społeczne, zwłaszcza przepaść między bogatymi a biednymi czy między społeczeństwem przyjmującym a społecznościami imigrantów. W Indiach, kraju pochodzenia cholery, zarysowała ona linie podziału między europejskimi władcami a ich indyjskimi poddanymi, stawiając pytania o warunki, na jakich Brytyjczycy posiadali Indie.

Cholera, której Europa Zachodnia prawie nie uznawała na początku XIX w., już w 1819 r. została opisana przez lekarzy Kompanii Wschodnioindyjskiej jako jedna z „najstraszniejszych i najbardziej śmiertelnych chorób”⁹. W 1825 r. irlandzki chirurg i lekarz wojskowy James Annesley (1780–1847) opublikował dość szczegółowe badanie choroby¹⁰. Podczas swojej prawie czterdziestoletniej służby w indyjskiej Prezydencji Madrasu

⁷ J. Hays, *Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History*, Santa Barbara 2005, s. 194–198.

⁸ C. Hamlin, *Cholera: The Biography*, Oxford 2009, s. 37.

⁹ D. Arnold, *Colonizing the Body: State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India*, Berkeley 1993, s. 159.

¹⁰ J. Annesley, *Sketches of the Most Prevalent Diseases of India; Comprising a Treatise on the Epidemic Cholera of the East; Statistical and Topographical Reports of the Diseases in the Different Divisions of the Army, under the Madras Presidency: Embracing also the Annual Rate of Mortality, &c. of European Troops, and Practical Observations on the Effects of Calomel on the Alimentary Canal, and on the Diseases Most Prevalent in India*, London 1825, s. 464.

zajmował się pacjentami cierpiącymi na różne zakaźne choroby tropikalne, w szczególności na cholere. Annesley dokładnie opisał objawy choroby. Na podstawie licznych patologicznych badań anatomicznych ofiar cholery doszedł do wniosku, że przyczyną epidemii jest uszkodzenie układu nerwowego człowieka, zmieniające jego funkcję i na tej podstawie zaproponował metody terapeutyczne. Lekarz był przekonany, że przyczyny cholery są ściśle związane z klimatem i geografią Indii, a także zbadał jak te czynniki abiotyczne wpływają na biologię organizmów Europejczyków mieszkających w Indiach¹¹.

Do 1824 r. cholera przeniosła się do swojego endemicznego regionu w Bengalu, gdzie pozostała aktywna w delcie Gangesu do 1826 r. Ale od 1827 r. rozprzestrzeniła się ponownie w drugiej pandemii do Pendżabu, a w 1829 r. została przeniesiona z Persji na wybrzeże Morza Kaspijskiego. Odnotowana w 1829 r. w Orenburgu, choroba wkrótce rozprzestrzeniła się na północną i zachodnią Rosję. W 1830 r. cholera była już w Charkowie i Moskwie, dotarła też do Bułgarii. Zimą 1830–1831 r. dotknęła ona wojska rosyjskie w Polsce, a wiosną 1831 r. ludność Warszawy, a później Rygi. Druga pandemia szalała również w Imperium Osmańskim, zwłaszcza w Mekce, Konstantynopolu i Aleksandrii. W dniu 3 sierpnia 1831 r. choroba dotarła do Berlina i Wiednia, a na początku października do Hamburga.

Jeżeli chodzi o Wielką Brytanię, pod koniec października cholera prawdopodobnie została przywieziona z Hamburga lub Rygi do Sunderland w północno-wschodniej Anglii. Późna jesień i wczesna zima 1832 r. przyniosły krótką przerwę, podczas której ekipy obserwatorów zostały wysłane do zakażonych obszarów, podczas gdy władze próbowały przygotować się na nową falę choroby, a liczne komisje dyskutowały nad takimi kwestiami, jak kwarantanna, warunki sanitarne, zarażenie i metody leczenia.

W lutym 1832 r. cholera pojawiła się także w Newcastle, Edynburgu i Londynie, innych miastach. Następnie dotarła ona do Francji, ogarniając wszystkie dzielnice Paryża, gdzie w ciągu osiemnastu dni zginęło co

¹¹ R. Raman, A. Raman, *James Annesley of Madras Medical Service (1800–1838) on cholera in Madras Presidency in 1825*, „Curent Science”, 25.03.2019, vol. 116, nr 6, s. 1027–1028.

najmniej 7 tys. osób. W lecie cholera przekroczyła Ocean Atlantycki, a jej ofiary znalazły się w Kanadzie, Stanach Zjednoczonych i Meksyku.

W 1834 r. choroba zaczęła ustępować i chociaż utrzymywała się w kilku regionach Morza Śródziemnego i Ameryki Środkowej jeszcze przez kilka lat, w 1837 r. powróciła do swej ojczyzny w Indiach. Wiele z publicznych i rządowych reakcji na kolejne pandemie cholery opierało się na doświadczeniach zdobytych podczas drugiej pandemii. Choroba została już szczegółowo opisana, ponieważ było to pierwsze współczesne jej doświadczenie w dużej części świata i istniała również świadomość, że przyszłe epidemie lub pandemie będą podążać tą samą drogą¹².

Trzecia pandemia wybuchła w 1840 r. i trwała do 1860 r. Rozpoczęła się ponownie w Indiach, a następnie została przeniesiona przez wojska brytyjskie do Afganistanu i Chin. W połowie lat 40. XIX w. rozpowszechniła się w Azji Środkowej, Persji oraz na wybrzeżach Morza Arabskiego, Kaspijskiego i Czarnego, a w 1847 r. z całą siłą zaatakowała Konstantynopol. Rozprzestrzeniła się w Europie, docierając wiosną 1848 r. do Berlina, latem do Hamburga, Holandii, Francji, a jesienią do Londynu i Edynburga. Ostatecznie pandemia rozprzestrzeniła się na Amerykę Południową i Północną, a choroba szalała w USA zarówno na wybrzeżu Atlantyku, jak i Pacyfiku.

W tym czasie medycyna w Wielkiej Brytanii poczyniła znaczne postępy od tradycyjnego leczenia wszystkich chorób przez upuszczanie krwi, środki przeczyszczające i okłady, od miazmatycznej teorii chorób do początków naukowej mikrobiologii i do świadomości bakteryjnej natury zakażeń.

Powszechność teorii miazmatów podczas drugiej pandemii cholery uniemożliwiła jednak odpowiednie leczenie i drastycznie zwiększyła śmiertelność. Uważano, że wdychanie przez człowieka miazmatów – wyziewów z produktów rozkładu, ścieków, błota i bagien – jest główną przyczyną chorób zakaźnych. Pod tym względem Tamiza, która w tym czasie była w rzeczywistości otwartym kanałem ściekowym, została uznana

¹² K.F. Kiple, *The Cambridge world history of human disease*, Cambridge 2008, s. 646–647.

przez miazmatyków za idealne źródło chorób. Nie bez znaczenia był również fakt, że poważne epidemie chorób pojawiały się zwykle latem, kiedy liczne sterty śmieci na ulicach zaczynały ropieć i intensywnie cuchnąć od upału. Wielu lekarzy uważało, że to właśnie ten zapach jest przyczyną choroby.

Ówczesni lekarze również wychodzili z teorii Hipokratesa o równowadze płynów ustrojowych i nie pozwalali chorym uzupełniać ubytków płynów, uważając że człowiek wypluje z siebie wszystko, co niepotrzebne i złe, po czym wyzdrowieje.

W Wielkiej Brytanii szczyt zachorowań przypadł na okres 1852–1854, które były najgorszymi w historii nadzoru nad chorobą. To właśnie podczas tej pandemii John Snow (1813–1858) prowadził swoje obserwacje w Londynie, publikując w 1855 r. krytyczne, choć nie od razu docenione, badanie nad przenoszeniem cholery przez skażoną wodę¹³.

Epidemie cholery w latach 30. XIX w. zwróciły uwagę na opłakany stan warunków mieszkaniowych w dużych miastach przemysłowych. Było oczywiste, że cholera koncentrowała się w najbiedniejszych obszarach, gdzie warunki sanitarne były najbardziej zaniedbane, a slumsy miejskie zanieczyszczone ekskrementami i innymi odpadami. Związek między chorobą, brudem i ubóstwem przekonywał społeczeństwo o konieczności przeprowadzenia reformy sanitarnej, ponieważ w przeludnionych miastach choroba mogła dość łatwo rozprzestrzeniać się z domów biednych do zamożnych¹⁴.

Już w 1848 r. w Wielkiej Brytanii uchwalono ustawę o zdrowiu publicznym (Public Health Act), na mocy której rząd po raz pierwszy wziął odpowiedzialność za zdrowie swoich obywateli. Jej celem była poprawa stanu sanitarnego miast w Anglii i Walii poprzez umieszczenie kontroli nad zaopatrzeniem w wodę, kanalizacją, odwadnianiem i oczyszczaniem, właściwą nawierzchnią dróg i ochroną środowiska w rękach jednej władzy lokalnej. Ustawa mogła być stosowana w każdej miejscowości

¹³ Ibidem, s. 647.

¹⁴ E. Fee, T.M. Brown, *The Public Health Act of 1848*, „Bulletin of the World Health Organisation”, grudzień 2005, s. 866.

z wyjątkiem londyńskiego City i innych obszarów stolicy, które były już pod kontrolą komisarzy kanalizacyjnych. Utworzona w tym samym roku Metropolitan Commission of Sewers miała sprawować wyłączną kontrolę nad londyńską infrastrukturą kanalizacyjną.

Rząd whigów (1846–1852) lorda Johna Russella zatwierdził ustawę o zdrowiu publicznym, będąc pod wpływem badań i raportów Edwina Chadwicka (1800–1890), lekarza, reformatora społecznego i gorącego orędownika reformy sanitarnej. W 1832 r. Chadwick został powołany do Królewskiej Komisji ds. Pomocy dla ubogich, a rząd zlecił mu zbadanie warunków sanitarnych i przedstawienie zaleceń dotyczących ich poprawy. „A Report on the Sanitary Conditions of the Working Population of Great Britain”, opublikowany w 1842 r., znalazł związek między niskim standardem życia a rozprzestrzenianiem się i wzrostem zachorowań¹⁵. Chadwick zalecił rządowi interwencję poprzez zapewnienie czystej wody, poprawę systemów odwadniających i umożliwienie lokalnym radom usuwania śmieci z domów i ulic. Przekonał on rząd, że złe warunki, w jakich żyją biedni i chorzy robotnicy, uniemożliwiają im wydajną pracę. Niełatwa osobowość Chadwicka i jego poparcie idei większej centralizacji władzy spowodowały, że miał wielu wrogów w parlamencie.

Na mocy ustawy o zdrowiu publicznym utworzono Generalną Radę Zdrowia, uprawnioną do powoływania lokalnych rad zdrowia na wniosek co najmniej jednej dziesiątej podatników w okręgu lub obligatoryjnie, jeśli średni wskaźnik zgonów w okręgu przekroczył krajowy wskaźnik 23 zgonów na 1000 w okresie siedmiu lat. Władze lokalne były uprawnione do zajmowania się zaopatrzeniem w wodę, kanalizacją, kontrolą handlu ulicznego, jakością żywności, brukowaniem ulic, zbieraniem śmieci i innymi sprawami sanitarnymi.

Ustawa o zdrowiu publicznym z 1848 r., pomimo wszystkich swoich niedociągnięć i niejasności, zwłaszcza w zakresie odpowiedzialności prawnej i finansowej, może być postrzegana jako potężny katalizator roz-

¹⁵ 1842 Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain, <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/livinglearning/coll-9-health1/health-02/>.

woju samorządu terytorialnego i odpowiedzialności samorządu za praktykę zdrowotną¹⁶.

W połowie lat 40. XIX w. praktyka ta miała trzy główne nurty: reformę moralną, z jej ogólną troską o zmniejszenie wskaźników ubóstwa i zdyscyplinowanie rewolucyjnie nastawionych ubogich; upiększanie miasta, z jego wizją przestrzeni życiowej klasy średniej; cichą rewolucję Thomasa Telforda (1757–1834), która polegała na naukowym i scentralizowanym podejściu do różnych projektów infrastrukturalnych. Telfordianizm i reforma moralna przewidywały scentralizowaną koordynację i radykalne zmiany, podczas gdy ulepszenia komunalne wynikały z unikalnych potrzeb miasta i przewidywały zachowanie *status quo*. Różniły się także koncepcje finansowania i kosztów, co od dziesięcioleci wywołało konflikt w dziedzinie opieki zdrowotnej¹⁷.

Kiedy więc ustawa została wprowadzona do debaty w Izbie Gmin przez George’a Howarda, 7. hrabiego Carlisle, lorda Morpetha (George Howard, 7th Earl of Carlisle, Viscount Morpeth) (1802–1864), bliskiego sojusznika E. Chadwicka, wywołało to gorącą debatę. Większość posłów nie wiązała kwestii sanitarnych i zdrowotnych z potencjalnym zagrożeniem nową falą cholery, a ponadto panował wśród nich duży sprzeciw wobec dalszej centralizacji władzy i postrzegali oni nowe prawo jako zagrożenie dla klasycznej liberalnej zasady leseferyzmu, polegającej na minimalnej interwencji państwa.

Krytyka Corporation of London – władz miejskich Londynu – za niezdolność i niechęć do wdrażania i koordynowania reform zdrowotnych staje się jednym z motywów przewodnich ówczesnej satyry „Puncha”. Szczególnie sarkastyczne były rysunki słynnego karykaturzysty Johna Lecha (Leech John) (1817–1864). W czasie studenckim studiował medycynę, ale ostatecznie porzucił myśl o jej uprawianiu, by poświęcić się pracy artystycznej. Wiele z jego karykatur dotyczy bezpośrednio tematów

¹⁶ E. Fee, T.M. Brown, *The Public Health Act of 1848*, „Bulletin of the World Health Organisation”, grudzień 2005, s. 866–867.

¹⁷ C. Hamlin, *Public Health and Social Justice in the Age of Chadwick: Britain, 1800–1854*, Cambridge 1998, s. 266.

medycznych, w tym społecznych i moralnych aspektów reform medycznych w latach 40. i 50.

Tytuł karykatury J. Leecha „Sanitacja miast. Lord Morpeth rzuca swoje perły przed aldermenami”¹⁸ (rys. 1) jest aluzją do słów z Ewangelii Mateusza (7:6): „Nie dawajcie psom tego, co święte, i nie rzucajcie swych pereł przed świnie, by ich nie podeptały nogami, i obróciwszy się, was nie poszarpały”¹⁹. Lord Morpeth rzuca swoje ustawy o zdrowiu publicznym przed aldermenami, członkami Korporacji Londyńskiej, którzy wraz z członkami Rady Miejskiej tak go „poszarпали”, że ponownie wprowadzona ustawa była tylko znacznie osłabioną wersją pierwszej. Zatwierdzona ustawa była wynikiem kompromisu, który odbierał mu narzędzia wpływu na władze Londyna.

W sensie symbolicznym świnia jest zwykle uosobieniem nieczystości i to właśnie na podobieństwo świń Leech przedstawia aldermenów. Ich grzbiety zdobi podzielony na cztery części przez krzyż św. Jerzego herb miasta Londynu. Jednocześnie w wielu kulturach świnia jest również znakiem bogactwa i dobrobytu²⁰. Na rysunku świnie urzędnicy zadowolonym i obojętnym spojrzeniem siedzą w nieczystościach, podkreślając że bardziej dbają o własne interesy, niż o problemy społeczności londyńskiej. Między świniami leżą wcześniej proponowane przez niego ustawy dotyczące czystości w miastach i modernizacji kanalizacji, zwłaszcza Health of Towns Bill 1847 i City of London Sewers Act 1848, które były reakcją na kolejną epidemię cholery w Londynie. Co ciekawe, w tle karykatury widzimy pana Puncha poruszającego się zatykając nos rękami, co nawiązuje do palącego wówczas problemu targu bydła w Smithfield, którego warunki sanitarne były tak fatalne, że stanowiły realne zagrożenie dla zdrowia okolicznych mieszkańców. Jednak w latach 1810 i 1820 Korporacja Londynu próbowała nawet rozszerzyć rynek²¹, a opóź-

¹⁸ J. Leech, *Sanatory Measures. Lord Morpeth Throwing Pearls before Aldermen, „Punch or the London Charivari”*, 3.06.1848, vol. 15, s. 89.

¹⁹ Ewangelia wg św. Mateusza (7:6), <https://twojabiblia.pl/czytaj/Mt/7>.

²⁰ H. Biedermann, *Dictionary of symbolism*, New York 1992, s. 265.

²¹ I. Maclachlan, *A bloody offal nuisance: the persistence of private slaughter-houses in nineteenth-century London*, „Urban History” 2007, vol. 34, nr 2, s. 231.

nienie w przeniesieniu rynku poza miasto trwało aż do początku lat 50. XIX w.

Choć w latach 40. XIX w. brytyjska opinia publiczna w żaden sposób nie kojarzyła epidemii cholery z chorobami przenoszonymi przez wodę i żywność, Smithfield Market był obiektywnie postrzegany przez wielu współczesnych jako źródło brudu i smrodu w samym sercu Londynu. W 1847 r. jeden z członków londyńskiego Cechu Rzeźników (Worshipful Company of Butchers) napisał w liście do Lorda Morpetha, że wszelkiego rodzaju śmieci i brudy wnoszą śmiertelny wkład w atmosferę rzeźni, a następnie przesiąkają do otaczającego ją obszaru i spływają do Tamizy, czyniąc z jej brzegów oraz oparów trujące źródło zgnilizny i chorób²². Poglądy rzeźnika były zbieżne z poglądami zwolenników teorii miazmatycznej, którzy byli przekonani, że rzeźnie są nie tylko przykra niedogodność, ale ich nieczystość stanowi również zagrożenie dla zdrowia publicznego. Towns Improvement Clauses Act z 1847 r. dawał władzom lokalnym prawo do kontroli i wdrażania środków mających na celu poprawę stanu sanitarnego rzeźni, ale nie był on stosowany w obszarze metropolitalnym Londynu.

Dopiero w 1852 r. przyjęto Smithfield Market Removal Act, który przeniósł targ bydła na nową otwartą przestrzeń na północ od Islingtonu. W 1855 r. ustawa o usuwaniu uciążliwości (The Nuisances Removal Act) pozwoliła władzom lokalnym na podejmowanie decyzji o usuwaniu niezdrowych lub niebezpiecznych nagromadzeń ekskrementów, śmieci i odpadów z rzeźni. Oba te akty były legislacyjną odpowiedzią na ruch na rzecz zdrowia publicznego²³.

Działalność, a raczej beczynność, władz miejskich Londynu nadal była przedmiotem satyry „Puncha”. Oświadczenie pana Dixona, jednego z komisarzy Londyńskiej Komisji Kanalizacyjnej, że rynek Smithfield i jego okolice są tak korzystne dla zdrowia, że wysyła tam swoje liczne

²² Liveryman of London, *Smithfield and the slaughter-houses. A letter to the Right Honourable Viscount Morpeth, M.P.*, London 1847, s. 13.

²³ I. Maclachlan, *A bloody offal nuisance: the persistence of private slaughter-houses in nineteenth-century London*, „Urban History” 2007, vol. 34, nr 2, s. 241.

dzieci na codzienny spacer, wywołało szereg notatek i karykatur w magazynie. Poetycką parodię przemówienia Dixona krzyczącego, że powietrze w Smithfield jest tak samo zdrowe jak nad morzem²⁴, uzupełniała wizualnie karykatura Johna Leecha „Zamiennik morza”²⁵ (rys. 2). Rysunek przedstawia pana Dixona i jego żonę ubranych jak na spacer brzegiem morza oraz ich dzieci bawiące się w piasku pośród szczątków zwierzęcych tusz, w otoczeniu bydła, jej poganiaczy i rzeźników. Z radością wszyscy obecni śpiewają jak wspaniałe są ścieki tego ranka, po raz kolejny podkreślając problem z kanalizacją w Londynie.

Kryzys wodny w Londynie trwał przez całą epokę wiktoriańską. W stolicy stale brakowało wody, panowało ogólne niezadowolenie z londyńskich przedsiębiorstw wodociągowych i wielokrotnie podejmowano próby reformowania tego sektora. Ten problem wodny był również częścią szerszego ruchu społecznego na rzecz reformy sanitarnej w kraju. Jednak właśnie epidemie cholery w latach 1831–1932, 1848–1949, 1853–1954 i 1866 szczególnie zwróciły uwagę na ten problem²⁶.

Karykatury na temat jakości londyńskiej wody pojawiają się w „Punchu” zazwyczaj w latach epidemii cholery. Temat czystości wody w Tamizie i zagrożeń, jakie stwarzają wpływające do niej ścieki, był wielokrotnie poruszany na łamach pisma, podobnie zresztą jak w wielu ówczesnych periodykach. W karykaturach rzeka często pojawia się jako personifikacja Ojca Tamiza (Father Thames lub Old Father Thames), obrazu znanego od czasów rzymskich. To wodne bóstwo nieznanego pochodzenia wykazuje uderzające podobieństwo do bogów Nilu i Tybru oraz Neptuna. Jego broda i trzepoczące się włosy kojarzą się z prądem wodnym, są owiane trzcina i rybami. W rzeźbach londyńskich XVIII–XIX w. Ojciec Tamiz przedstawiany był również często w czterech hipostazach: 1) oto-

²⁴ *Song in favour or Smithfield, sung by Mr. Dixon, with a chorus of 13 or 14 children, on the occasion of a recent visit to that salubrious locality*, „Punch or the London Charivari”, 3.03.1849, vol. 16, s. 88.

²⁵ J. Leech, *A Substitute for the Sea-side; or, Smithfield for a change*, „Punch or the London Charivari”, 3.03.1849, vol. 16, s. 89.

²⁶ S.W. Cordulack, *Victorian Caricature and Classicism: Picturing the London Water Crisis*, „International Journal of the Classical Tradition” 2003, vol. 9, nr 4, s. 535–583.

czony beczkami i belami towarów, co świadczyło o tym, że Tamiza była nie tylko rzeką świętą, ale i handlową; 2) z trójzębem; 3) w hołdzie antycznej tradycji – z przechylnym naczyniem, z którego leje się woda; 4) walczący z potworami wygenerowanymi przez głębiny rzeki. Co ciekawe, nazwy źródeł i dopływów Tamizy są niemal w całości rodzaju żeńskiego, a dopiero w okolicach Londynu nazwa rzeki przybiera rodzaj męski. Kiedy Tamiza pokazuje swoją siłę i temperament, jest wyobrażana w męskim kształcie. Takie stereotypy płciowe pojawiają się w postrzeganiu przyrody jako takiej²⁷. W ciągu następnych kilku lat personifikacja Ojca Tamiza wielokrotnie pojawiała się na łamach „Punca”.

To właśnie wiosną 1848 r., kiedy fale trzeciej pandemii cholery dotarły do Wielkiej Brytanii, sytuacja wodno-ściekowa w Londynie była krytyczna. Powołana na mocy ustawy o zdrowiu publicznym Generalna Rada Zdrowia próbowała wprowadzić podejmować działania na rzecz poprawy sytuacji zdrowotnej w stolicy, ale brakowało jej determinacji i pełnomocnictw. Tamiza, z której większość mieszkańców czerpała wodę do mycia, prania i gotowania, nadal służyła jako główny kanał ściekowy. W 1848 r., w najlepszych intencjach, aby pozbyć się z biedniejszych dzielnic szamba, z którego wyziewy, zgodnie z teorią miazmatów, uważano za główne źródło cholery, Komisja Kanalizacyjna nakazała spuścić londyńskie kanały ściekowe do Tamizy. Była to fatalna decyzja, która doprowadziła do skrajnego zanieczyszczenia rzeki: w ciągu 1848 r. wpuszczono do niej ponad 70 tys. metrów sześciennych ścieków. Chociaż toalety splukiwane zaczęły na masową skalę zastępować latryny, były one opróżniane do rzeki rurami kanalizacyjnymi tuż w granicach miasta²⁸.

Karykatura Williama Newmana (1817–1870) z 1848 r. „Bрудny Ojciec Tamiz”²⁹ (rys. 3) przedstawia tego ostatniego jako dobrodusznego, zmęczonego i obdartego włóczęgę, próbującego za pomocą kija wygrzebywać przybrzeżne błoto i śmieci. Woda w rzece jest pełna odpadów przemy-

²⁷ П. Акرويد, *Темза. Священная река*, Москва 2009, s. 51–52, 57.

²⁸ C. Hansen, *The big Thames clean up*, <http://www.choleraandthethames.co.uk/cholera-in-london/the-big-thames-clean-up/>.

²⁹ W. Newman, *Dirty Father Thames*, „Punch or the London Charivari”, 30.08.1848, vol. 15, s. 151.

słowych, martwych ryb i innych niepotrzebnych śmieci. Z całą pewnością krajobraz przedstawiony przez artystę był jak najbardziej zbliżony do tego, jak Tamiza wyglądała w rzeczywistości.

Rysunek opatrzony jest pięcioma czterowierszami. Tak znaczący dodatek tekstowy jest rzadko spotykany w dużych tygodniowych karykaturach „Puncha”. W pierwszym czterowierszu pada pytanie o to czym jest błotnista Tamiza, jeśli nie jednym wielkim ściekiem? Drugi stwierdza, że londyńscy chrześcijanie są zmuszeni do wdychania miazmatów generowanych przez brudne wody i muł szalejący w łonie Tamizy. Trzeci mówi nam, że miasto wylewa wszystkie swoje obrzydliwe brudy do koryta rzeki. Czwarty nazywa Tamizę kloaką, ale zwraca uwagę, że to z jej wody warzone jest piwo, które pije cały Londyn. Do jawnego oskarżenia władz dochodzi w piątym czterowierszu: zwraca się on bezpośrednio do Lorda Mayora, sarkastycznie podkreślając, że konserwatywni urzędnicy państwowi „bardzo dobrze dbają” o rzekę. To ostatnie było kolejnym wyrzutem skierowanym do City of London Corporation za obojętność wobec problemów sanitarnych związanych z Tamizą.

Problemem była nie tylko jakość wody, ale także nieregularność jej dostaw przez wyspecjalizowane firmy prywatne. Większość gospodarstw domowych otrzymywała niefiltrowaną wodę, która była dostarczana z opóźnieniem i pod niskim ciśnieniem. Przerwy w dostawach zmuszały mieszkańców do wcześniejszego zaopatrywania się w wodę, korzystając z dużych zbiorników komunalnych. Ale dla najbiedniejszych londyńczyków nawet te zanieczyszczone cysterny były luksusem nie do zdobycia. Zmuszani byli oni do wystawiania w kolejkach przy pompach wodnych, magazynowania wody w wiadrach, starych beczkach po rybach, przechowywanych potem w źle wentylowanych, przepełnionych pomieszczeniach³⁰. Takie warunki przechowywania gwałtownie pogarszały jakość wody spożywanej przez pracującą ludność Londynu.

Ważnym wkładem w zrozumienie zasady zakażenia cholera było badanie z 1849 r. przeprowadzone przez lekarza Johna Snowa (John Snow)

³⁰ L. Jackson, *Dirty old London: the Victorian fight against filth*, New Haven 2014, s. 87–88.

(1813–1858) na temat sposobów rozprzestrzeniania się cholery, w którym dowodził on, że choroba dostaje się do organizmu człowieka przez skażone substancje.

Praca Snowa była jedną z wielu opublikowanych w tym okresie w Anglii na ten temat. Zarówno zwolennicy teorii miazmatycznej, jak i jej przeciwnicy stworzyli ogromną ilość literatury na temat cholery. Dopiero druga, bardziej szczegółowa publikacja J. Snowa z 1855 r., oparta na jego badaniach nad rolą zaopatrzenia w wodę w rozprzestrzenianiu się cholery w Soho w Londynie, pokazała jak ważny jest dostęp społeczeństwa do czystej wody pitnej jako sposób na powstrzymanie epidemii³¹.

Publikacje Johna Snowa ożywiły zainteresowanie „Puncha” przyczyną cholery, generując szereg rysunków na temat jakości wody pitnej w Londynie. Karykatura z 1849 r. przedstawia dialog między bywalcem baru a kelnerem, który na prośbę o szklankę wody pyta się o jej rodzaj: prawdziwą czy zastępczą? Prawdziwa woda jest bardzo droga, szyling za szklankę – ostrzega kelner gościa³².

Niewielka notka satyryczna, ilustrowana rysunkami, głosi że Tamiza może służyć jako niewyczerpane źródło źródeł dla każdego antykwariusza, który wśród licznych pływających gratów zawsze znajdzie coś do swojej kolekcji. Jednocześnie autorzy proponują pomysł stworzenia *Przewodnika po Tamizie*, który stanowiłby panoramę wszystkich miejsc przylegających do jej brzegów i wtargających się w jej wody. Dla chemików będą one nie mniej interesujące niż dla antykwariuszy. Rozmieszczenie fabryk i zakładów wyrzucających trujące substancje do Tamizy, z której wody londyńczycy przygotowują herbatę i owsiankę, da wskazówki co do składników wody i sprawi, że dalsze analizy nie będą konieczne. Na koniec autorzy apelują do miejskich komisarzy sanitarnych, by nie podchodzili tak powierzchownie do swoich obowiązków, lecz zagłębili się nieco w wody Tamizy, a wtedy zrozumieją w czym tkwi największy brak opieki zdrowotnej w metropolii³³.

³¹ J. Snow, *On the Mode of Communication of Cholera*, London 1855, s. 162.

³² *A rare beverage*, „Punch or the London Charivari” 1849, vol. 17, s. 153.

³³ *A Hand-Book to the Thames*, „Punch or the London Charivari” 1849, vol. 17, s. 59.

Seria sześciu minikarykatur nieznanego artysty ilustruje satyryczny wiersz *Woda, którą pije John* (*The Water That John Drinks*). Tekst³⁴ był napisany przez Toma Taylora (1817–1880), słynnego humorystę i dramaturga, który przez całe życie był współpracownikiem „Puncha”, a od 1874 r. redaktorem naczelnym tego pisma. Stylistycznie wiersz wzorowany jest na popularnej angielskiej rymowance dla dzieci *To jest dom, który zbudował Jack* (*The House That Jack Built*). Ważne jest, że zarówno wiersz, jak i poemat napisane są zgodnie z zasadą opowiadania łańcuchowego (komutatywnego), gdzie czynności lub dialogi powtarzają się w trakcie rozwoju fabuły, często z określonym rymem, dodatkowo podkreślając ściśle powiązanie wydarzeń, ich przyczyn i skutków.

Pierwsze cztery karykatury pokazują, skąd pochodzi szklanka mętnej wody, którą pije John oraz stan sanitarny londyńskich wodociągów. Autor przedstawia cuchnącą Tamizę, „która dostarcza wodę, którą pije John”, ryby, „które pływają w mulistym nurcie Tamizy, która jest źródłem smrodu, która dostarcza wodę, którą pije John” oraz ściek „od szamba do zlewu, które karmią ryby, które pływają w mulistym nurcie Tamizy, które są źródłem smrodu, które dostarczają wodę, którą pije John”. Widzimy, że w Tamizie można znaleźć wszystko: stare buty, martwe zwierzęta, odłamki naczyń, wszelkiego rodzaju śmieci, a także wiele niesamowitych żywych stworzeń niewiadomego pochodzenia.

Dwie ostatnie karykatury mają ostrzejsze przesłanie społeczne. Piąta wyjaśnia, że to prywatne interesy właścicieli fabryk, zakładów i rzeźni wypełniają sieć ścieków „od szamba do zlewu, które karmią ryby, które pływają w mulistym nurcie Tamizy, które są źródłem smrodu, które dostarczają wodę, którą pije John”. Szylidy na przedstawionych przedsiębiorstwach po raz kolejny poruszają temat Smithfield Market i podobnych im przedsiębiorstw oraz konieczności uregulowania ich działalności w celu poprawy zdrowia publicznego. Główne przesłanie wiersza najbardziej oddaje szósty rysunek – sejf pełny worków z pieniędzmi – będący

³⁴ T. Taylor, *The Water That John Drinks*, „Punch or the London Charivari” 1849, vol. 17, s. 144–145.

zapłatą za to, że społeczeństwo „przymyka oko na prywatne interesy, które wypełniają po brzegi sieć ścieków od szamba do zlewu, które karmią ryby, które pływają w mulistym nurcie Tamizy, które są źródłem smrodu, które dostarczają wodę, którą pije John”. Autorzy wiersza i karykatury zwracają uwagę, że miejski radni preferują własne interesy, podczas gdy przedstawione fundusze można by przeznaczyć na oczyszczenie Tamizy, która jest źródłem wody pitnej dla większości mieszkańców stolicy.

Tytułem kolejnej karykatury na temat czystości wody w Londynie³⁵ (rys. 4) jest wers z *Rymów o starym marynarzu* słynnego przedstawiciela brytyjskiego romantyzmu, Samuela Coleridge’a (1772–1834): „Dokoła woda, wszędzie woda. I ani kropli do wypicia”³⁶. Na rysunku widzimy ogromną beczkę, która służyła jako miejsce wspólnego magazynowania wody, co zostało wykonane z myślą o nieregularności jej dostaw. Zazwyczaj takie zbiorniki były przetrzymywane w stanie otwartym, przez co były narażone na zanieczyszczenie wody. Ludzie, zapewne nienajbiedniejsza część mieszkańców stolicy, o czym świadczą ich ubrania, próbują wyciągnąć z beczki chociaż kropelkę wody. „Spojrzałem w... toń ciemną, gniącą – pisał Coleridge – I odwróciłem od niej oczy moje”³⁷. Tak samo bohaterom karykatury poza różnymi śmieciami, zdechłymi myszami i dziwnymi żywymi stworzeniami nie udaje się zaczerpnąć ze zbiornika nic do picia.

Głównym tematem wiersza Coleridge’a jest odpłata za wyrządzone zło. Bohater łamie prawa natury, a wielkie siły wszechświata zmuszają go do odkupienia winy za cenę ciężkiego cierpienia i wiecznej pokuty. Dopiero w najwyższym punkcie psychicznej udręki bohater odkrywa piękno i wewnętrzną wartość wszelkiego życia na ziemi³⁸. Biorąc pod uwagę, że poemat *Rymy o starym marynarzu* był wówczas bardzo popularny, a czytelnicy

³⁵ J. Leech, *Water! Water! Everywhere; And not a drop to drink*, „Punch or the London Charivari” 1849, vol. 17, s. 137.

³⁶ S.T. Coleridge, *Rymy o starym marynarzu*, tłum. W.J. Darasz, <https://sites.google.com/site/stcoleridgewpolskichdomach/rymy-o-starym-marynarzu>.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Н. Жлуктенко, *Перлина романтичної поезії*, „Всесвіт” 1983, nr 6, s. 131–132.

znali jego fabułę, nietrudno było im zrozumieć, że trudna sytuacja z wodą pitną w Londynie jest wynikiem bezmyślnego zanieczyszczania Tamizy przez odpady przemysłowe i domowe oraz wyciągnąć odpowiednie wnioski.

W czasie trzeciej pandemii cholery w „Punchu” pojawia się jedna z najsłynniejszych karykatur Johna Leecha, „Podwórze dla króla cholery” (1852)³⁹ (rys. 5). Artysta podkreśla związek między biedą a rozprzestrzenianiem się cholery w Wielkiej Brytanii. Z jednej strony może się wydawać, że wynika to z niezrozumienia prawdziwego mechanizmu, za pomocą którego choroba się rozprzestrzenia. Przedstawiona fabuła ciąży ku wyjaśnieniom zwolenników teorii miazmatów. Artysta ma jednak pośrednio rację: nędzna egzystencja najbiedniejszych mas ludności, ciasne warunki życia, brak podstawowych wygód i fatalne warunki sanitarne w najlepszy możliwy sposób przyczyniły się do szybkiego rozprzestrzenienia się cholery do rozmiarów epidemii.

Cholera była rzeczywiście najbardziej niebezpieczna w dużych miastach przemysłowych, takich jak Londyn, gdzie ludzie żyli w gęsto zaludnionych slumsach. Szczególnie narażone były nowo uprzemysłowione miasta, gdzie mieszkania robotnicze budowano pośpiesznie i bez właściwego planowania, a często nie było tam kanalizacji ani wody pitnej. Nikołaj F. Gamaleja, wybitny rosyjski radziecki lekarz, mikrobiolog i epidemiolog, który między innym prowadził badania nad profilaktyką cholery, zauważył że na początku XIX w. w Europie było 21 miast z ponad 100 tys. mieszkańców. Ich populacja wynosiła 4 mln 700 tys. Pod koniec wieku istniało 147 miast o liczbie ludności przekraczającej 40 mln. Postęp sanitarny nie nadążył za tak szybkim rozwojem, co doprowadziło do straszliwego zanieczyszczenia miast. Źródła wody w miastach były wszędzie skażone. Dlatego kiedy cholera została wprowadzona na kontynent europejski, natychmiast uzyskała wszystkie niezbędne warunki do szybkiego rozprzestrzeniania się⁴⁰.

³⁹ J. Leech, *A court for King Cholera*, „Punch or the London Charivari”, 25.08.1852, vol. 23, s. 139.

⁴⁰ К.Г. Васильев, А.Е. Сегал, *История эпидемий в России*, Москва 1960, s. 246.

Na rysunku widzimy przeludnioną londyńską dzielnicę, prawdopodobnie w East Endy, o poziomie dochodów jej mieszkańców można sądzić po obscurnym ubraniu dorosłych i braku butów u dzieci. Wielki tłum wypełnia podwórze, rodziny tłoczą się w małych pokojach, budynek podtrzymywany jest przez poprzeczne podpory, by się nie zawalił. Aby zarobić mieszkańcy także wynajmują pokoje podróżnym, o czym świadczą szyldy, które na dodatek są napisane z błędem („logging for thravelers” zamiast „lodging for travelers”). Ludzie na podwórzu poruszają się wśród ogromnych stosów śmieci, na których bawią się dzieci. Po lewej stronie chłopiec stoi na głowie na jednej z takich hałd, grupa innych dzieci bawi się znalezioną tam martwą myszą, kobieta pali fajkę i zostawiła leżące w błocie niemowlę, babcia szuka skrawków. W tle wynoszona jest trumna z martwym człowiekiem.

Co ciekawe, wszyscy obecni nie są w ogóle zaskoczeni zarysowanym otoczeniem; to ich codzienność. Wśród tłumu wyróżnia się postać mężczyzny z cylindrem na głowie, co wskazuje, że należy on do klasy średniej lub wyższej. Można przypuszczać, że kierowała nim albo dobroczynność, albo ciekawość – choć turystyka slumsowa stała się popularna pod koniec XIX w., to w czasach, gdy powstała karykatura, była już znana.

Przedstawione warunki życia skutecznie gwarantowały szybkie rozprzestrzenianie się zarówno cholery, jak i każdej innej choroby. Rola, jaką J. Leech przypisuje swoim bohaterom, pozostaje kontrowersyjna: czy są oni ofiarami danych okoliczności społecznych, czy też ich pierwotną przyczyną, gdyż w owym czasie wśród klas wyższych panowało przekonanie, że slumsy są konsekwencją lenistwa, zdeprawowania i moralnej degradacji klas niższych.

Sytuacja związana z zanieczyszczeniem Tamizy nadal pogarszała się w latach 50. XIX w. W 1855 r. fizyk Michael Faraday z Royal Society of London przeprowadził eksperyment w celu określenia nieprzezroczystości wody w rzece, którego wyniki opisał w artykule w „The Times”. Zauważył, że odchody zbierały się w wodzie w nieprzejrzystych „chmurach”, które śmierdziały jak szambo. Naukowiec apelował do urzędników, by nie ignorowali potrzeby oczyszczenia Tamizy, przewidując zasadnie,

że za kilka lat gorące lato może być smutnym świadectwem zbrodniczej nieostrożność władz⁴¹.

Propozycje Faradaya odbiły się szerokim echem w prasie. Reakcją „Puncha” była karykatura J. Leecha „Faraday wręcza swoją kartę Ojcu Tamizu”⁴² (rys. 6). Kartka wygląda jak kawałek białego papieru, na którym naukowiec przeprowadził swój eksperyment. Chroniąc się przed nieznosnym smrodem, N. Faraday zaciska palce na nosie, aby zbliżyć się do Ojca Tamiza. W karykaturze postać tego ostatniego jest daleka od boga rzeki, jako którego często przedstawiano go w rzeźbach w Londynie, i jest jedną z najbardziej groteskowych spośród opublikowanych w magazynie. Wokół brudnego Tamiza unoszą się masy truchwał zwierząt, a na jego głowie leży martwy kotek. Zamiast trójzębu w jego rękach widzimy stary czajnik na kiju, wskazujący na całkowity upadek i degradację tej personifikacji⁴³. W tle rysunku widoczne są kominy fabryk i zakładów przyczyniających się do zanieczyszczenia wód Tamizy. Nadzieja karykaturzysty, że „biedny staruszek” skonsultuje się z „uczonym” profesorem, była wskazówką, że opinia publiczna, naukowcy i politycy muszą dalej dyskutować na temat problemu Tamizy.

Proroctwa M. Faradaya nie trzeba było długo oczekiwać. Katastrofa ekologiczna, która wydarzyła się latem 1858 r., przeszła do historii jako okres „wielkiego smrodu” („The Great Stink”). Upały spowodowały, że poziom wody w Tamizie obniżył się i na brzegach nagromadziły się ogromne ilości rozkładających się odpadów. Przebywanie w mieście, w tym w górującym nad rzeką Pałacu Westminsterskim, stało się nie tylko niezdrowe, ale – zgodnie z teorią miazmatów – niebezpieczne. Izba Gmin była zmuszona zawiesić swoją pracę na kilka tygodni.

⁴¹ J. Lemon, *Sir Michael Faraday. A Biography (Concentrated on his efforts to clean up the Thames River)*, <http://www.choleraandthethames.co.uk/cholera-in-london/the-great-stink/michael-faraday/>.

⁴² J. Leech, *Faraday Giving His Card to Father Thames*, „Punch or the London Charivari”, 21.07.1855, vol. 29, s. 27.

⁴³ C. Horrocks, *The Personification of „Father Thames: Reconsidering the Role of the Victorian Periodical Press in the „Verbal and Visual Campaign” for Public Health Reform*, „Victorian Periodicals Review” 2003, vol. 36, nr 1, s. 4.

„Wielki smród” wywołał w Londynie nowe epidemie, nie tylko cholery, lecz także tyfusu. W karykaturze z tego samego roku, bardziej gotycko wyglądający⁴⁴, mroczny i oszpecony Ojciec Tamiz prezentuje miastu swoje potomstwo⁴⁵ (rys. 7). Jego żałośnie wyglądające dzieci to są trzy choroby: cholera, dyfteryt i scrofulia, których źródłem, według artysty, jest skażona woda. Choć w rzeczywistości tylko cholera jest taką infekcją, karykatura ta jest ważna, ponieważ pokazuje spadek popularności teorii miazmatów.

Wielkie miasto Londyn jest przedstawiane jako ukoronowana kobieta ubrana w antyczne białe szaty, reprezentująca wyższe klasy społeczne miasta. Spogląda z góry i z pewną rezerwą kontempluje bolączki niższych warstw. Negatywny odbiór społeczny cholery nie był podyktowany jedynie strachem przed zachorowaniem i wysoką śmiertelnością. Cholera była postrzegana jako wstydliva i upokarzająca, z jednej strony ze względu na objawy i przebieg choroby, a z drugiej strony dlatego, że utożsamiała człowieka z biednymi, pozbawionymi środków do życia, socjalnie upośledzonymi elementami społeczeństwa.

Przemysłowa potęga Londynu reprezentowana jest przez kominy zakładów przemysłowych, które są jednocześnie źródłem zanieczyszczeń. Za personifikacją Londynu widzimy iglicę katedry św. Pawła, która jest symbolem chrześcijańskiej moralności i cnót oraz jest wezwaniem do władz o rozpoczęcie reform zdrowotnych w stolicy.

Podtytuł karykatury „Projekt fresku w nowym budynku Parlamentu”, koreluje z poważnie dyskutowaną w czasie „wielkiego smrodu” propozycją przeniesienia parlamentu z Londynu do Hampton Court, wiejskiej rezydencji królów angielskich do 1760 r., położonej w górnym biegu Tamizy.

Być może najbardziej znanym przedstawieniem sytuacji z 1858 r. w Londynie jest karykatura Johna Tenniela (1820–1914) „Rozbójnik przy cichej drodze” („The Silent Highway – man”)⁴⁶ (rys. 8). Przedstawia on

⁴⁴ Ibidem, s. 9.

⁴⁵ J. Leech, *Father Thames Introducing his Offspring to the Fair City of London*, „Punch or the London Charivari”, 3.07.1858, vol. 35, s. 5.

⁴⁶ J. Tenniel, *The „Silent Highway”-Man*, „Punch or the London Charivari”, 10.07.1858, vol. 35, s. 15.

personifikację Śmierci – kościstą postać Ponurego Żniwiarza, odzianego w czarny całun z kapturem, z wiosłami w rękach zamiast kosy. W tytule karykatury użyto słowa „highwayman”, oznaczającego „rozbójnik z gościńca”, czyli złodzieja, który okradał podróżnych, najczęściej konno. Na rysunku Ponury Żniwiarz nie podróżuje po zwykłej drodze, ale po Tamizie, używając łodzi zamiast konia. Autor dodaje jednak do tytułu również słowo „silent”, w wyniku czego powstaje „The Silent Highway– man”, czyli „rozbójnik z cichego gościńca” – aluzja, że Śmierć może zbliżyć się cicho i niepostrzeżenie.

Rzeka Tamiza wokół łodzi jest przepelniona zwłokami zwierząt, co jeszcze bardziej podkreśla, że jej zanieczyszczenie osiągnęło śmiertelny poziom. Śmierć wykrzykuje standardowe zdanie dla rozbójników z gościńca: „Pieniądze albo życie!” („Your money or your life!”). W tych słowach J. Tenniel zwraca się z bezpośrednim apelem do przedstawicieli władz miejskich Londynu, aby zaczęli inwestować w oczyszczanie Tamizy, budowę nowego systemu kanalizacyjnego, gdyż w przeciwnym razie nie uda się uniknąć nowych zgonów z powodu chorób. A jak wiadomo, w *Danse macabre* wezmą udział przedstawiciele wszystkich warstw, a Śmierć będzie pełniła rolę uniwersalnego wyrównywacza hierarchii społecznej⁴⁷.

W dekadzie po „wielkim smrodzie” pod kierownictwem Josepha Baselletta (Joseph Bazalgette) (1819–1891) zbudowano całkowicie nowy londyński system kanalizacyjny. I choć na początku jej budowy wielu ludzi wątpiło, że nowa infrastruktura pomoże zdrowiu publicznemu, praktyczny zanik chorób epidemicznych w stolicy przekonał nawet najbardziej zagorzałych sceptyków. Fałszywość teorii miasmy została udowodniona w praktyce.

Oczyszczenie Tamizy było jednak długotrwałe, a rysunki na ten temat pojawiały się w „Punchu” jeszcze przez kilka lat. Na przykład karykatura Johna Tenniela z 1859 r. „Sezon kąpielowy w Londynie”⁴⁸ (rys. 9) przed-

⁴⁷ C. Horrocks, *The Personification of „Father Thames: Reconsidering the Role of the Victorian Periodical Press in the „Verbal and Visual Campaign” for Public Health Reform*, „Victorian Periodicals Review” 2003, vol. 36, nr 1, s. 11.

⁴⁸ J. Tenniel, *The London Bathing Season*, „Punch or the London Charivari”, 18.06.1859, vol. 36, s. 249.

stawia Tamizę taką zanieczyszczoną, że nawet kominiarz nie śmie się do niej zbliżyć, nie mówiąc już o kąpeli.

Czwarta pandemia cholery rozpoczęła się w 1863 r. i trwała około 12 lat. Tak jak poprzednio, choroba dotarła do Konstantynopola i rozprzestrzeniła się przez Morze Śródziemne, docierając do Europy Północnej, Stanów Zjednoczonych i Ameryki Łacińskiej. W latach 1881–1896 miała miejsce piąta pandemia. To właśnie w tym czasie badania E. Kocha w Aleksandrii i Kalkucie doprowadziły do wyizolowania i zidentyfikowania czynnika wywołującego chorobę. Epidemia początkowo ograniczała się do śródziemnomorskich wybrzeży Afryki i Europy, ale później dotarła do Rosji i Niemiec, gdzie wyróżniła się gwałtownym wybuchem w Hamburgu w 1892 r. Stanom Zjednoczonym udało się zapobiec rozprzestrzenianiu się choroby, ale poważne ogniska wystąpiły w Ameryce Łacińskiej oraz na Dalekim Wschodzie w Chinach i Japonii.

W tym czasie w „Punchu” znajduje się jedna z ostatnich wzmianek o cholercie, od której, w wyniku środków ostrożności, Wielka Brytania została uchroniona. Karykatura Johna Tenniela „Z powrotem!” („Back!”)⁴⁹ (rys. 10) pokazuje narodową alegorię Wielkiej Brytanii w tradycyjnej antycznej tunice i trzymając trójząb. Zapobiega ona przedostawaniu się cholery na teren Wielkiej Brytanii z pokładu statku zatłoczonego pasażerami. Chorobę, która pochłonęła kilkaset tysięcy istnień ludzkich w Rosji i kilka tysięcy w Hamburgu, udało się powstrzymać dzięki zakazowi przyjmowania pasażerów tranzytowych w portach brytyjskich. Cholera jest przedstawiona przez Tenniela jako widmo, którym stała się dla ludności brytyjskiej w wyniku ostatecznego uświadomienia sobie natury rozprzestrzeniania się choroby oraz właściwych reform sanitarnych i zdrowia publicznego.

Szоста pandemia trwała od 1899 do 1923 r. i w dużej mierze powtórzyła piątą, dotykając głównie Indie, Bliski i Daleki Wschód, Egipt, zachodnią Rosję i Bałkany. Cholera nie dotarła na zachodnią półkulę. Obecna (siódma) pandemia rozpoczęła się w 1961 r. w Azji Południowej, w 1971 r. rozprzestrzeniła się na Afrykę, a w 1991 r. na obie Ameryki⁵⁰.

⁴⁹ J. Tenniel, *Back!*, „Punch or the London Charivari”, 10.09.1892, vol. 103, s. 115.

⁵⁰ K.F. Kiple, *The Cambridge world history of human disease*, Cambridge 2008, s. 647–648.

Obecnie cholera jest chorobą endemiczną w wielu państwach. Przenoszenie choroby jest nadal związane z brakiem odpowiedniego dostępu do czystej wody i urządzeń sanitarnych. Typowe tereny wysokiego ryzyka to slumsy przylegające do obszarów miejskich oraz obozy dla uchodźców i osób wewnątrznie przesiedlonych⁵¹.

W XIX i XX w. powracające epidemie cholery stanowiły poważne wyzwanie dla instytucji społeczno-politycznych dotkniętych nimi państw. Aby powstrzymać chorobę, potrzebna była współpraca międzynarodowa, skuteczne administrowanie miastami i spójność społeczna, których miastom znajdującym się w środku boomu przemysłowego zdecydowanie nie udawało się osiągnąć. Aby znaleźć lekarstwo (którym okazała się czysta woda pitna), lekarze i naukowcy musieli całkowicie przemyśleć konwencjonalne wyobrażenia o zdrowiu i rozprzestrzenianiu się chorób.

W takich miastach, jak Londyn, Paryż i Nowy Jork walka z cholera trwała prawie sto lat, zanim choroba została pokonana. Wymagało to lepszych warunków mieszkaniowych, unowocześnionych systemów wodno-kanalizacyjnych, opieki zdrowotnej, współpracy międzynarodowej i nowego paradygmatu w dziedzinie medycyny⁵².

Podsumowując powyższe rozważania można stwierdzić, że ze względu na radykalną orientację społeczną „Punch” w pierwszych dekadach jego istnienia, kwestie związane z epidemią cholery w Wielkiej Brytanii nie mogły zostać zignorowane w jego publikacjach. Chronologicznie pojawienie się karykatur o tej tematyce zbiega się z czasem wybuchu epidemii w Londynie. Ich autorzy zawsze umieszczali problem cholery w szerszym kontekście reform społecznych: przewycięzania biedy i przeludnienia miast, tworzenia systemu opieki zdrowotnej, budowy systemu wodociągów i odwadniania. „Punch” jest szczególnie krytyczny wobec City of London Corporation i władz miejskich za zaniedbywanie problemów metropolii i niechęć do inwestowania w społecznie ważne projekty.

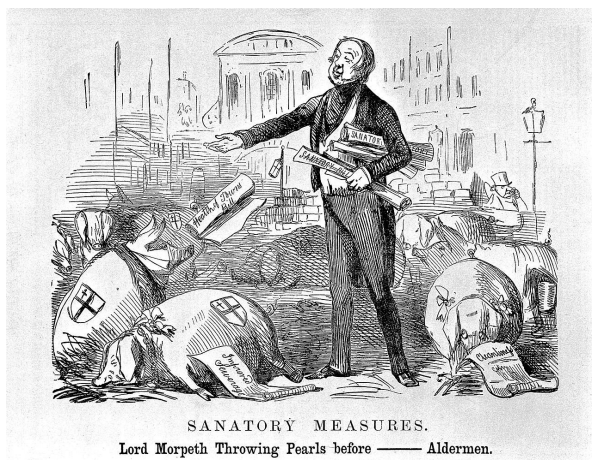
⁵¹ Cholera, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/cholera>.

⁵² S. Shah, *Pandemic: tracking contagions, from cholera to ebola and beyond*, New York 2016, s. 7.

Zarówno w okresie dominacji teorii miazmatycznej pochodzenia cholery, jak i po opublikowaniu badań J. Snowa, problem skażenia Tamizy jako głównego źródła wody pitnej w Londynie był najczęściej poruszany w tematach karykatur. Tylko gdy w latach 40. XIX w. uwaga skupiała się na Tamizie jako źródle smrodu i szkodliwych wyciewów, od lat 50. XIX w. woda w Tamizie zaczęła być traktowana jako środowisko pochodzenia cholery i substancja, przez którą się rozprzestrzenia.

Często bohaterem karykatur była personifikacja Ojca Tamiza, który swą groteskowością kontrastował z typowymi dla Londynu rzeźbami Ojca Tamiza antycznego typu. „Wielki smród” sprowokował pojawienie się w karykaturach postaci Śmierci, podkreślając zarówno dramatyzm sytuacji związanej z zanieczyszczeniem ściekami Tamizy, jak i wysoką śmiertelność spowodowaną epidemią cholery w 1858 r.

Działania na rzecz zdrowia publicznego oraz budowa wysokiej jakości systemu kanalizacji i odwadniania sprawiły, że Wielka Brytania stała się praktycznie odporna na cholere podczas piątej i szóstej pandemii. Oprócz karykatury z 1892 r. o ograniczeniach kwarantanny w związku z epidemią w Europie Zachodniej, temat cholery znika z łamów „Puncha” z powodu słabnącej aktualności.

Rys. 1. J. Leech, Sanitacja miast. Lord Morpeth rzuca swoje perły przed aldermenami, 3.06.1848, vol. 15, s. 231.

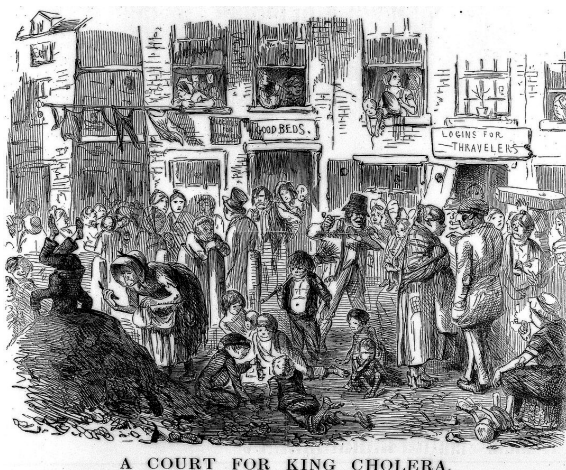
Rys. 2. J. Leech, *Substytut wybrzeża morskiego; albo Smithfield dla odmiany*, 3.03.1849, vol. 16, s. 89.

Rys. 3. W. Newman, *Brudny Ojciec Tamiz*, 30.09.1848, vol. 15, s. 151.

Rys. 4. J. Leech, *Dokola woda, wszędzie woda. I ani kropli do wypicia*, 1849, vol. 17, s. 137.

A COURT FOR KING CHOLERA.
Rys. 5. J. Leech, *Podwórze dla króla cholery*, 25.09.1852, vol. 23, s. 139.

Rys. 6. J. Leech, *Faraday wręcza swoją kartę Ojcu Tamizu*,
21.07.1855, vol. 29, s. 27.

Rys. 7. J. Leech, *Ojciec Tamiz przedstawia swoje potomstwo wielkiemu miastu Londynu*, 3.07.1858, vol. 35, s. 5.

Rys. 8. J. Tenniel, *Rozbójnik przy cichej drodze*, 10.07.1858, vol. 35, s. 15.

Rys. 9. J. Tenniel, *Sezon kąpielowy w Londynie*, 18.06.1859, vol. 36, s. 249.

PUNCH, OR THE LONDON CHARIVARI.—SEPTEMBER 10, 1892.

"BACK!"

Rys. 10. J. Tenniel, *Z powrotem!*, 10.09.1892, vol. 103, s. 115.

Streszczenie

Artykuł przedstawia cechy reprezentacji dziewiętnastowiecznej epidemii cholery w Wielkiej Brytanii w karykaturach satyrycznego czasopisma „Punch”. W związku z czasem założenia tygodnika z jednej strony, a sukcesami brytyjskiej medycyny w poszukiwaniu sposobów walki z chorobą z drugiej, na łamach „Puncha” odzwierciedlone zostały epidemie z lat 40. i 90. XIX w., które były częścią trzeciej, czwartej i piątej światowej pandemii cholery. Zainteresowanie czasopisma problematyką zachorowalności i zdrowia można tłumaczyć jego tradycyjnym zaangażowaniem w kwestie sprawiedliwości społecznej, życia i dobrobytu obywateli, reform na korzyść większości oraz rolę w popularyzacji teorii naukowych, w tym medycznych, wśród ogółu społeczeństwa.

Karykatury „Puncha” umieszczają epidemię cholery w szerszym kontekście reform społecznych, podkreślając potrzebę budowy londyńskiego systemu wodno-ściekowego jako jedną z najbardziej palących kwestii. Do lat 50. XIX w. zagadnienie to jest przedstawiane na rysunkach, biorąc pod uwagę rozumienie przyczyn cholery właściwe dla dominującej wówczas teorii miazmatycznej, ale po odkryciu Johna Snowa karykatury zmieniają swoje traktowanie problemu zanieczyszczenia Tamizy na rzecz bakteryjnej teorii przenoszenia cholery. Satyra rysowników skierowana była również przeciwko bezczynności władz miejskich Londynu w kwestii oczyszczania Tamizy i poprawy warunków sanitarnych, a także ich opozycji wobec prób wprowadzenia ogólnokrajowego systemu opieki zdrowotnej.

Słowa kluczowe: cholera, epidemia, karykatura, „Punch” (czasopismo)

Abstract

This article analyses the representation of the nineteenth-century cholera epidemics in Britain in the cartoons of the satirical magazine „Punch”. In view of the time when the magazine was founded, on the one hand, and the success of British medicine in finding ways to combat the disease, on the other hand, the pages of Punch reflected the epidemics of the 1840s and 1890s, which were part of the third, fourth and fifth world cholera pandemics. The journal’s interest in morbidity and health issues can be explained by its traditional commitment to issues of social justice, the lives and welfare of the general population, reform in favour of the majority, and by its role in popularising scientific theories, including medical theories, among the general public.

Punch’s cartoons put the cholera epidemic in the broader context of social reform, highlighting the need to build London’s water and wastewater system as one of the most pressing issues. Until the 1850s this issue was presented in the drawings given the understanding of the causes of cholera inherent in the prevailing then miasmatic theory, but after John Snow’s discovery the cartoons change their treatment of the Thames contamination problem in favour of the bacterial theory of cholera transmission. The spearhead of the cartoonists’ satire was also directed against the inaction of City of London authorities to clean up the Thames and improve public domestic sanitation, as well as their opposition to attempts to introduce a nationwide health care system.

Keywords: cartoon, cholera, epidemic, Punch magazine